

АБ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ ДЗЕЯСЛОЎНАЙ ЛЕКСІКІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКІМ ЮРЫДЫЧНЫМ КОДЭКСЕ “ТРЫБУНАЛ” (ВІЛЬНЯ, 1586)

Данная статья посвящена изучению семантической структуры глагольной лексики “Трибунала” (1586). Автором исследуются лексические единицы, выраженные глаголами и глагольными существительными, анализируются составные глагольные наименования, рассматриваются парадигматические отношения между лексическими единицами.

This article is devoted to the study of the verbal vocabulary of the “Tribunal” (1586). The semantic structure of the lexical units, which is investigated, is expressed by verbs and verbal nouns, the compound verbal names are analyzed and the paradigmatic relations between lexical units are considered.

Выдатным помнікам старабеларускай пісьменнасці XVI ст. з’яўляецца “Трибуналь обователемъ Великого князства Литовского” – збор заканадаўчых артыкулаў вышэйшага апеляцыйнага суда дзяржавы. Выдадзены ў 1586 г. у віленскай тыпаграфіі братаў Лукаша і Кузьмы Мамонічаў “Трыбунал” увайшоў у гісторыю як першы друкаваны твор дзелавага зместу на беларускай мове, які ўпершыню ў беларускім кнігадрукаванні быў набраны спецыяльным курсіўным шрыфтам у процівагу рэлігійным тэкстам, для набору якіх выкарыстоўваўся традыцыйны кірылаўскі шрыфт. Як дакумент дзелавага прызначэння ён быў цесна звязаны з жыццём практычна ўсіх слаёў насельніцтва дзяржавы, што паслужыла падставай збліжэння яго мовы з народна-гутарковымі фанетычнымі, марфалагічнымі і лексічнымі рысамі.

Слоўнікавы склад “Трибунала” ахоплівае 927 лексічных адзінак – намінацый самых розных рэалій і паняццяў навакольнай рэчаіснасці, якія ў залежнасці ад наяўнасці агульнай семантычнай прыметы, што з’яўляецца абавязковай для ўсіх слоў, мэтазгодна аднесці да трох груп: 1 – лексіка са значэннем прадметнасці, 2 – лексіка са значэннем прыметы, 3 – лексіка са значэннем дзеяння і працэсу.

Дадзены артыкул прысвечаны аналізу дзеяслоўнай лексікі “Трибунала”, яе семантычнай структуры і асаблівасцей функцыяніравання ў тэксце. Варта адзначыць, што колькасць работ, прысвечаных вывучэнню лексікі, выражанай дзеясловамі, у беларускім мовазнаўстве абмежавана. Таму дадзены артыкул будзе спрыяць далейшаму асвятленню гэтага пытання.

Дзеяслоўная лексіка ў “Трибунале” па колькасці з’яўляецца адной з самых шматлікіх – яна налічвае каля 200 адзінак. Яе аснову складае агульнажывальная апелятыўная лексіка, якая ахоплівае самыя розныя псіхічныя, разумовыя, фізічныя дзеянні і працэсы, паказвае на іх фазіснасць, інтэнсіўнасць, паўтаральнасць. Так, канкрэтнае фізічнае дзеянне абазначаюць дзеясловы *взяти, выконати, давати, навязывати, обрати, писати, платити, ранити, тратити* і г. д. Значэнне руху і перамяшчэння ў прасторы замацавана за словамі *выйти, идти, приходити, ходити, ехать, зъездчатися, съехатися, отъехать, приехать, розъехатися* і інш. Сярод дзеясловаў маўлення вылучаюцца такія, як *вымовляти, мовити, ознаямити, оповедати*. Паняцці разумовай і эмацыянальнай дзейнасці чалавека перадаюць дзеясловы *ведати, всхотети, згодитися, позволить, похотети, разумети, хотети*. Раскрыццю багатай дзеяслоўнай семантыкі ў значнай ступені садзейнічае “выключна прадуктыўнае прэфіксальнае словаўтварэнне, што дае магчымасць выражаць самыя разнастайныя значэнні і іх адценні шляхам прыставачнага (а таксама і суфіксальнага) пераўтварэння саміх жа дзеяслоўных асноў” (Шакун 1978, 115). У пацвярджэнне гэтаму – цэлыя словаўтваральныя гнёзды, адзначаныя ў помніку, лексічны змест кампанентаў якіх якраз і вызначаецца значэннем іх прыстаўкі: *ехати*

'ехаць' – *пріехаці* 'прыбыць' – *отъехаці* 'паехаць, пакінуць межы чаго-небудзь' – *зьеждчатися* 'сабрацца ў адно месца, з'ехацца' – *розъехатися* 'пакінуць месцазнаходжанне'; *писати* 'пісаць' – *записати* 'адзначыць пісьмова, для памяці' – *подписати* 'пацвердзіць, заверыць, паставіць подпіс'.

Удакладненне значэння дзеясловаў дасягаецца таксама праз адрозненне іх у трыванні: *обрати* 'выбраць' – *обирати* 'выбіраць'; *отослати* 'адаслаць' – *отсылати* 'адсылаць'; *позвати* 'выклікаць' – *позывати* 'выклікаць'.

Асаблівасць выкарыстання дзеяслоўных лексічных адзінак, іх функцыянальнае прызначэнне выяўляюцца ў тым, што побач з агульным значэннем яны набываюць яшчэ дадатковае, спецыяльнае, абумоўленае юрыдычным зместам помніка, у якім яны функцыяніруюць. У гэтых адносінах характэрнай рысай ужытых дзеясловаў выступае іх залежнасць ад агульнага кантэксту. Напрыклад: *отправовати* 'выканаць пастанову суда'; *вызвати* 'выклікаць у суд'; *рассказати, сказати* 'загадаць, распарадзіцца'; *становитися* 'з'явіцца ў суд' і г. д. "Значэнне гэтых тэрмінаў узнікае на аснове пераасэнсавання прамога значэння слоў", – адзначае Г.В. Папова (Папова 1958, 48) і прапануе такія найменні спецыфічных для судавадзення дзеянняў і працэсаў называць "кантэкстнымі тэрмінамі". Увогуле, пераважная большасць дзеясловаў, валодаючы шырокім семантычным дыяпазомам, у "Трыбунале" звужае свой паняццёвы аб'ём да пэўнага канкрэтнага дзеяння ці працэсу, які маецца на ўвазе ў вызначанай, канкрэтнай сітуацыі: *выдати* 'зацвердзіць, абнародаваць', *допустить* 'дазволіць', *закликати* 'выклікаць', *закрывати* 'заканчваць' і інш. Гэта тлумачыцца характарам помніка, яго прыналежнасцю да афіцыйна-дзелавога стылю, аднымі з асноўных рыс якога якраз і з'яўляюцца дакладнасць і адназначнасць у словаўжыванні. Як назвы з вузкаспецыяльнай семантыкай самога кораня ў "Трыбунале" выступаюць словы *апелавати* 'апеляваць', *выволати* 'выгнаць з краіны з абвешчэннем пра гэта паўсюдна', *вотовати* 'галасаваць', *загововати* 'арыштаваць, затрымаць', *присудити* 'вынесці судовае рашэнне', *позвати* 'выклікаць у суд', *судити* 'судзіць'.

Асобную групу лексікі для намінацыі разнастайных дзеянняў і працэсаў складаюць састаўныя найменні – дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні: *вделати отправу* 'ажыццявіць судовую пастанову'; *владывати в вину* 'падлягаць пакаранню грашовым штрафам'; *выконати отправу* 'выканаць судовую пастанову'; *вчинити отправу* 'ажыццявіць судовую пастанову'; *дати рукоемство* 'заручыцца чыёй-небудзь падтрымкай'; *дати вину* 'абвінаваціць'; *давати рады* 'раіць', *давати прэстрокги* 'перасцерагаць'; *карати горломъ* 'прыгаварыць да смяротнага пакарання'; *приправитъ о смерть* 'пакараць смерцю'; *на горло тратити* 'прыгаварыць да смяротнага пакарання'; *тратити почтивость* 'пазбавіць годнасці, страціць правы і ўласнасць'; *учинити справедливость* 'ажыццявіць правасуддзе'; *упасти въ вину* 'падлягаць пакаранню грашовым штрафам'; *учинити збытокъ* 'здзейсніць правапарушэнне'; *присегу учинити* 'присягнуць'; *сказанье чинити* 'вынесці судовае рашэнне'; *шкоду вчинити* 'нашкодзіць, нанесці страты' і інш.

Агульнай рысай прыведзеных састаўных назваў варта лічыць канструктыўную абумоўленасць семантыкі слоў, што ўваходзяць у іх склад. Сапраўды, лексічныя адзінкі *вделати, вчинити, дати, чинити* выяўляюць сваё тэрміналагічнае значэнне толькі ў пэўнай, вызначанай канструкцыі, калі яны кіруюць назоўнікамі толькі вінавальнага склону. Дзеяслоўна-іменныя найменні не падвяргаюцца семантычнай кандэнсаванні – страце фармальнага і семантычнага расчленення, як гэта назіраецца ў тэрмінах назоўніка-прыметнікавага тыпу. Гэтаму садзейнічае той факт, што дзеяслоўныя словазлучэнні сінтаксічна ўстойлівыя, іх састаўныя элементы валодаюць канструктыўна абумоўленым значэннем, што, у сваю чаргу, патрабуе наяўнасці ўсіх кампанентаў дадзенай канструкцыі. Паколькі дзеясловы ў названых словазлучэн-

нях валодаюць шырокім семантычным дыяпазонам, то іх тэматыка, тэрміналагічны характар перш за ўсё залежаць ад залежнага кампанента – назоўніка. Як адзначае В.П. Сташайцене, “...у словазлучэннях са словам *чинити* апошняе можа называцца стрыжнёвым не па сваёй асноўнай семантычнай ролі, а толькі па марфалагічнай валентнасці... І хаця цэнтр цяжару тут ляжыць на іменным кампаненце, аднак роля дзеяслоўнага кампанента тут таксама значная, асабліва ў адносінах марфалагічнай валентнасці” (Сташайцене 1973, 126).

Некаторыя дзеяслоўныя апісальныя канструкцыі помніка ў свой склад уключаюць дадатковыя атрыбутыўныя элементы, што дае больш шырокія магчымасці для характарыстыкі дзеяння ці працэсу: *выволати вечнымъ выволаньемъ, мощную отпрату вделати*. Сінанімічныя адносіны, якія сярод дзеяслоўных назваў “Трыбунала” асабліва пашыраны, праяўляюцца паміж: аднаслоўнымі дзеясловамі (*вызвати – позвати, зезволити – позволити – допустити, прибыти – стати, оповедати – обволати, поймати – загомовати*); аднаслоўнымі дзеясловамі і састаўнымі дзеяслоўнымі назвамі (*присегнути – присегу учинити, отпраговати – отправу вделати, шкодити – шкоду вчинити, ручити – дати рукоемство*); састаўнымі дзеяслоўнымі канструкцыямі (*вделати отправу – вчинити отправу – выконати отправу, на горло тратити – горломъ карати*). Распаўсюджанню ў гэтым сінанімаў садзейнічалі розныя спосабы словаўтварэння намінацыйных сродкаў, а таксама пранікненне лексічных адзінак іншамоўнага паходжання.

Дзеясловы *вотовати, выволати, выдати, выконати, замыкати, заседати, зъехатися, назначати, обирати, обрати, одержати, отослати, отпраговати, отсудити, отъехати, переховывати, позвати, привернути, припозвати, приходити, спротивитися, стати, увязати* паслужылі асновай для ўтварэння назоўнікаў на *-нье (-енье)* са значэннем адцягненага дзеяння.

Увогуле, лексічныя адзінкі, выражаныя аддзеяслоўнымі назоўнікамі на *-нье (-енье)*, якія выступаюць як асноўны словаўтваральны тып у сферы абазначэння дзеяння адцягненага, для мовы афіцыйна-дзелавых дакументаў з’яўляюцца спецыфічнымі. “Устойлівасць значэння, г. зн. менш яркая, чым у другіх імёнах дзеяння, тэндэнцыя да апрадмечвання, надае, на думку даследчыкаў, гэтай мадэлі рысы “ідэальнасці” для выражэння дзеяння, што адбываецца ў часе” (Даниленко 1977, 145). У гэту лексічную групу ўваходзіць звыш пяцідзесяці назваў адцягненага дзеяння.

Па сваёй семантычнай структуры назоўнікі аддзеяслоўнага ўтварэння вельмі блізка стаяць да зыходнага дзеяслова і здольны даволі шырока перадаваць гаму ўласцівых яму значэнняў, адлюстроўваць адрозненні ў трыванні – указваць на працягласць – непрацягласць дзеяння, яго перарывнасць – неперарывнасць, паўтаральнасць – аднакратнасць. На гэтай падставе ў “Трыбунале” можна выдзеліць “трывальных пары” назоўнікаў (тэрмін Л.В. Судавічэне (Судавічэне 1972, 68)), у якіх проціпастаўленне па выражэнню асаблівасцей дзеяння дасягаецца марфалагічнымі і марфалагічнымі сродкамі – чаргаваннем гукаў у корані слова, наяўнасцю і адсутнасцю суфіксаў: *обранье – обирание; отсужене – отсуживание*.

У словах, матываваных прыставачнымі дзеясловамі, прыстаўка, як правіла, захоўвае значэнне, замацаванае за ёй у дзеяслове. Як і дзеясловы, назоўнікі на *-нье (-енье)* таксама аб’ядноўваюцца ў словаўтваральныя гнёзды, лексемы ў якіх, утвораныя ад аднаго дзеяслоўнага кораня, адрозніваюцца наяўнасцю – адсутнасцю прыстаўкі, яе якасцю і значэннем: *воланье – обволанье; зъеханье – отъеханье – приеханье; позванье – припозванье; принесенье – знесенье; противене – спротивенье*.

Такім чынам, спецыфіка дзеяслоўных назваў, ужытых у “Трыбунале”, вызначаецца іх функцыянальным прызначэннем, у выніку чаго за імі замацоў-

ваецца спецыяльнае, абумоўленае юрыдычным зместам помніка значэнне. Як правіла, дзеясловы характарызуюцца монасемічнасцю; іх паняццёвы аб'ём зведзены да дзеяння, працэсу, якія маюцца на ўвазе толькі ў вызначанай, канкрэтнай сітуацыі. Асобную групу для абазначэння дзеяння і працэсу складаюць састаўныя найменні – дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні, для якіх уласцівы найперш канструктыўная абумоўленасць значэння і сінтаксічная ўстойлівасць. Асноўнае прызначэнне назоўнікаў аддзяслоўнага ўтварэння на *-нне* (*-енне*) заключаецца ў абазначэнні дзеяння адцягнутага, дзеяння, працэсу, што адбываюцца ў часе. Утвораныя ад адпаведных дзеясловаў найменні захоўваюць семантычную сувязь з імі.

Літаратура

- Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977.
 Папова Г. В. Некоторые юридические термины дзелявых помнікаў старабеларускай пісьменнасці // Даследаванні па беларускай і рускай мовах. Мн., 1958. С. 47–60.
 Сташейтене В. П. Абстрактная лексика на материале старобелорусских письменных памятников XV–XVII вв. Вильнюс, 1973.
 Судаวิชене Л. В. Отглагольные имена существительные с суффиксом (е)-нне, (е)-ние в Московском переводе-редакции Литовского Статута // Ученые записки вузов Литовской ССР. Языкознание. 1972. Т. XXIII (2). С. 49–71.
 Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мн., 1978.

Паступіла ў рэдакцыю 25.10.2000.

Паляшчук Наталля Вікенцьеўна – кандыдат філалагічных навук, навуковы супрацоўнік аддзела гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

О.Г. ПРОКОПЧУК

КОНЦЕПЦИЯ ИНВЕРСИИ В ВИЗАНТИЙСКОЙ ТЕОРИИ ТРОПОВ И ФИГУР (ТРАКТАТ ГЕОРГИЯ ХИРОВОСКА «О ПОЭТИЧЕСКИХ ТРОПАХ» (VI в.))

Показано, что византийская система поэтики была более дифференцированной и точной в описании разновидностей одного тропа, либо фигуры. Хировоск, рассматривая три разновидности инверсии, считает принципиально важным направленность (линейную или мыслительную) инверсированного порядка слов, в отличие от современной поэтики, для которой значим только признак смежности либо несмежности инвертированных слов.

It is shown that Byzantine system of Poetics was more differential and exact in the description of varieties of one trope or figure. Considering three varieties of inversion Chiroboskos holds the direction of the inverted order of words (linear or cogitative) to be a matter of principle in contrast to the Modern Poetics for which only the indication of contiguity or incontiguity of inverted words is significant.

1. Трактат профессора Константинопольской высшей школы Георгия Хировоска «О поэтических тропах» (VI в.) (см. Spengel 1856, III, 244–256)* является ценным источником для понимания законов семантики и механизмов переносно-образного употребления языка, в содержании трактата отражены результаты осмысления византийскими филологами явления полисемии в речевой деятельности человека и особенно – в художественной речи. Трактат написан в форме толкового словаря терминов поэтики. Каждый термин толкуется в отдельной "словарной статье" (главе), которая имеет четкую структуру: а) дефиниция данного тропа / фигуры, б) разновидности тропа / фигуры (если они есть), в) примеры. Расположение терминов в трактате не представляет собой систематизированного списка: главы, посвященные тропам (фигурам переосмысления), не следуют у Хировоска по по-

* Далее при цитировании в скобках приводятся страницы по указанному изданию. Перевод трактата выполнен автором данной статьи.